

ХУДОЁРХОН ДАВРИДА ҚЎҚОН ХОНЛИГИДАГИ МАДАНИЙ ҲАЁТ

Қўқон хонлигининг XIX асрда кечган маданий ҳаётида ҳам ижобий ўзгаришлар ва силжишлар юз бериб борган. Бу борада айниқса, тарихнавислик сезиларли равишда ўсганлигини кўрамиз. Олдинлари ёзилган бир неча тарихий асарлар форс ва араб тилларидан ўзбек тилига таржима қилинди ва Қўқон хонлигига оид янги китоблар ёзилди. Умуман олганда, Худоёрхон даврига келиб, Қўқон хонлигида адабиёт ва тарихшунослик билан бир қаторда математика, тиббиёт, география, астрономияга оид ва диний асарлар ҳам яратилди. Хонликда бинокорлик ишлари ҳам ўз ўрнига эга эди.

Гоят мураккаб ва қийин ижтимоий-сиёсий давр бўлишига қарамай Худоёрхон замонида ҳам ҳашаматли ўрдалар, саройлар, мадраса ва масжидлар бино қилинган. Булардан энг ҳашаматли ва кўрками Қўқон шаҳридаги Худоёрхон Ўрдасидир. Ўрда 1863 йилда қурила бошланиб, 1873 йил тугалланади.

Ўрданинг умумий тархи тўғри бурчак шаклида. Бино ердан анча кўтарилган ғишт пойдевор устига жойлашган бўлиб, бурчаклари буржлар билан мустаҳкамланган. Олдинги фасади кошинлар билан безатилган. Маҳобатли пештоқдан ичкарига кирилади. Пештоққа эса қия сатх (пандус) дан чиқилади. Пештоқнинг икки ёнида ҳам бурж бор. Хоналарнинг деворлари ганч ўймакорлиги, устун, эшик ва дарвозалар эса ёғоч ўймакорлигининг юксак наъмуналари билан безатилган. Ўрда 4 гектарга яқин тўғри бурчакли майдонни эгаллайди ва кўп ҳовлили композицияни ташкил этади. Дарвозахонаси пештоқига араб имлосида йирик харфлар билан “Арки олий Саид Муҳаммад Худоёрхон” сўзлари ёзилган.

Ўрданинг олд томонида боғлар ва ҳарбий аслахоналар қуршаб турган, баланд девор билан ўралган алоҳида майдон бўлган. 100 га яқин хоналардан ташкил топган ўрданинг биринчи ярми – ташқи қисми атрофи айвондан иборат ҳовли бўлиб, унда қабул учун зал, хазина, масжид жойлашган. Марказий қисмида эса қабулхона учун кичик зал (саломхона), хон яшайдиган бинолар ҳамда хўжалик бинолари қурилган. Ўрданинг иккинчи қисмини ҳовли саҳнлари билан боғланиб кетган ҳарам эгаллаган.

Ўрда қурилишида риштонлик қуллол уста Абдуллонинг хизматлари таҳсинга лойиқдир. У Ўрда пештоқи ва олд фасадларини безаб турган сопоп кошинларни тайёрлашни ўз шогирдлари билан бажарган. Мана шу кошинлар минг-минглаб сайёҳларни лол қолдирган, завқлантирган. 1880 йилда Қўқонда бўлган рус ёзувчиси Е.Марков Ўрдани “Ажаб нақшлар, ранго-ранг кошинлар, жимжимадор арабий ёзувлар уйғунлашган, бутун Осиёга машҳур кошона” деб тарифлагани ҳам бежиз эмас.

Нақшларни қўқонлик машҳур усталардан Марасул, Муҳаммад Солих, Ҳакимжон Холмат ўғли ва бошқалар ишлаганлар. Бундан ташқари уста Зокир, уста Фозилхўжа, мулла Суяркул, уста Жамол ва бошқалар ҳам ўрда қурилишида бевосида иштирок этганлар. Пештоқидаги жали қалам билан ёзилган икки турли хат бу улугвор бинога зийнат бериб туради. Унинг чап томонидаги настаълиқ билан ёзилган хат Мирзо Мир Маҳмуд Бухорий қаламига мансубдир. Ўнг томонидаги хат эса Турди Алиниқидир. У Қўқоннинг шимолида Тули қишлоғида туғилган. Норбўтабек мадрасасида таҳсил

кўрган. Ўрданинг ички томонидаги айвон деворига ёзилган катта хат остада “Фақир Турди Али” деб ёзилган ёзув уни ўрдани безаш ишларида фаол қатнашганлигидан далолат беради.

Шу билан бирга Худоёрхоннинг пойтахт Қўқон шахрининг ободлигига алоҳида эътиборли бўлганлигини, ўзидан олдинги хонларнинг бунёдкорлик ишларини асраб-авайлаш билан бирга, ўзи ҳам бу ишларни давом эттирганлигини айтиб ўтиш жоиздир. Тарихчи Мирзоолим Мушрифнинг юкорида номи зикр этилган асарини ўқир эканмиз, унда келтирилган куйидаги сўзлар фикримизни исботлайди. Яъни Худоёрхон жума намозини адо этиш учун Умархон замонида қурилган жомеъ масжидига боради. Масжид биносига шикаст етганини кўрган хон ўша заҳоти уста ва наққошларни чақиртириб масжидни таъмирлашни буюради. Икки йиллик вақфларнинг сарфи билан масжид зиёратгоҳ даражасига кўтарилади.

Бундан ташқари, Худоёрхон 1869 йил Қўқонда онаси шарафига мадраса қурдирган. “Ҳоким Ойим” номи билан танилган мазкур даргоҳда 105 та ҳужра бўлиб, уларда 182 нафар талаба таҳсил оларди. Шунингдек, 1872 йилда унинг фармони билан “Султон Муродбек мадрасаси” қурилади. Унинг 100 ҳужраси бўлиб, 200 нафар талаба ўқиган.

Худоёрхон ҳукмронлик йилларида аҳолининг умргузаронлиги, турмуш фаровонлигига хизмат қилувчи кўпгина бошқа қурилишлар ҳам амалга оширилган. Чимён, Водил, Аввал, Олтиариқ, Қоратегин, Шоҳобод, Чуст, Асака ва бошқа жойларда муаззам мадрасалар, қалъа, карвонсарой, бозор расталари, ҳаммом, дўкон, устахона, тегирмон, обжувоз сингари иншоотлар бунёд этилишига ҳам ҳомийлик қилган.

Қўқон хонлигининг барча беклик (вилоят)ларида мадраса, мактаб ва қорихоналар мавжуд эди. Мадрасалар мусулмон олий ўқув юртлари ҳисобланган. Мактаблар масжидлар ва хусусий уйларда ташкил этилган. Хонлар ўрдасида хонзода ва зодагонларнинг болаларини ўқитиш учун махсус мактаб бор эди. Масалан, «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин» номли асарда ёзилишича, Мусулмонкул мингбошининг буйруғи билан ёш Худоёрхон ва қипчоқлар болаларини ўқитиш учун ўрдада мактаб қурилиб, унга мактабдор этиб Мулло Содик тайинланган. Одатда, мактабларда асосан ўқиш ва ёзиш, арифметика ва адабиёт ўқитилар эди. Қорихоналарда эса асосан кўзи ожизлар ўқиб, Қуръон, ҳадис, дoston ва шеърлар ғазаллар ёдлар эдилар. Мактаблар қизлар учун алоҳида, ўғил болалар учун алоҳида бўлган.

Шунингдек, Марғилон, Қўқон ва Андижон бекликларида 6 та яҳудийлар мактаби бўлиб, уларда 220 ўқувчи бўлган.

Бундан кўринадики, Худоёрхон даврида хонлиқнинг деярли барча ҳудудларида мактабхона ва қорихоналар мавжуд бўлган. Биргина Марғилон беклиги Риштон қишлоғидаги бугунги кунга қадар сақланиб қолган қорихонада ўндан ортиқ ҳужра бўлган. Ҳар бир ҳужрада икки нафардан ўқувчи яшаб, ўқиши учун жой бўлиб, қишда иситиш учун ўчоқ ўрни ҳам бўлган. Уларда таълим олган ўқувчилар ўз илмини мустаҳкамлаш учун мадрасаларда ўқишни давом эттирганлар.

Худоёрхон даврида Қўқонда барпо этилган мадрасалар, қурилган йили, мадрасани қурдирган шахс, меъмори ва бугунги кунда Қўқондаги ўрни ҳақида қуйидаги жадвал орқали билиб олишимиз мумкин.

№	Номи	Қурилган йили		Асосчиси (қурдирган шахс) ва меъмори	Манзили
		Ҳиж-рий	Милодий		
1	Мадрасаи Олий	1263	1846	Сайид Муҳаммад Худоёрхон	Чорсу
2	Ҳаким халифа	1265	1849	Мулла Ҳаким халифа	Боймаҳалла
3	Муҳаммад Шарифбой	1271	1855	Муҳаммад Шарифбой	-
4	Ҳарифона	1274	1857	Мулла Абулқосим Маҳсум	Ўрда яқинида
5	Хомтаъма	1275	1858	Худоёрхон	Чорсу яқинида
6	Ҳокимойим	1286	1869	Жарқин ойим – Худоёрхоннинг онаси	Чорсу
7	Султонмуродбек	1289	1872	Султонмуродбек Шералихон ўғли	Чорсу
8	Муҳаммад Олимхон	1289	1872	Миролим Нормуҳаммад ўғли	Чорсу
9	Халифа Олтимиш	1289	1872	Халифа Олтимиш Муҳаммад ўғли	-

1841 йилги маълумотларга қараганда, Қўқон шаҳридаги мадрасаларда 1000 нафар талаба таҳсил олган. Бу мадрасани иккита бош мударрис бошқарган: Эшон Мавлоний ва Маҳзуми Бухорий. Булар ҳурматли инсонлар бўлиб, катта илмга эга бўлганлар.

Ўсмирлар 13 – 14 ёшдан мадрасада ўқий бошлаганлар. Ўқиш муддати 15 – 20 йил бўлиб, мадраса таълими аниқ бир йўналиш ва режа асосида олиб борилмаган. Мадрасада талабаларга 137 дан ортиқ ўқув фани ёки китоблар ўқитилган. Фанлардан Қуръон қироати илми, “Қалом илми”, “Қадис илми”, “Фикҳ илми”, “Пайғамбарлар тарихи”, фалсафа, араб тили грамматикаси, мантиқ, нотиклик илми, ислом қоидалари, мерос ва бойлик тақсимоти, савдо-сотиқ муносабатлари учун “Фароиз илми”, назм ва насрда битилган асарлар ўқитилган.

Мадрасаларда дунёвий билимлар деярли ўқитилмаган бўлсада, унда аниқ фанлардан риёзиёт, табиий фанлардан нужум илми, география, ижтимоий фанлардан тарих, фалсафа, мантиқ илмлари, гуманитар фанлардан араб тили, баён ўқитилган.

Хонлиқнинг йирик бешта беклиги – Марғилон, Қўқон, Наманган, Андижон, Ўшда 182 та мадраса бўлиб, уларда 10391 нафар талаба диний билимлар олган. Қўқон беклигида мадрасалар сони Марғилон беклигига нисбатан кўпроқ бўлган. Шунинг учун ҳам Марғилон бу вақтда маданий марказлардан бири ҳисобланган. Қўқон хонлигининг бошқа шаҳарларида ҳам мадрасалар бор эди. Ўқишни битирганларнинг айримлари билимини такомиллаштириш ва ошириш учун Бухоро ва Самарқанд мадрасаларига бориб ўқишар эди. Мадрасаларда билим олиш мумкинлиги, бу ерда ҳам диний, ҳам илмий фанлар бўйича дунёга танилган мударрислар, олимлар бор бўлганлиги учун ҳам бу ерга турли мамлакатлардан кўплаб талабалар келиб ўқишган.

А.Л.Куннинг 1875 – 1876 йилларидаги маълумотларга қараганда айрим шаҳарлардаги масжид, мактаб ва мадрасалар сони Фарғона водийсига тегишли ҳудудда қуйидагича бўлган: [4.161]

№	Шаҳарлар номи	Масжидлар сони	Мактаблар сони	Мадрасалар сони
1	Қўқон	300	120	40
2	Марғилон	300	80	10
3	Андижон	200	60	6
4	Наманган	250	100	5
5	Ўзган	70	20	4
6	Балиқчи	50	10	3
Жаъми:		1170	390	68

Умуман олганда, Қўқон хонлигининг Фарғона водийси ҳудудида яшайдиган аҳолисининг саводхонлиги 1875 йилга нисбатан 53 фоизга етар эди. Бу эса XIX аср учун, бошқа мамлакатларга нисбатан, анча юқори кўрсаткичдир. Шунинг учун ҳам кўплаб машхур илмий кишилар Қўқондан чиққан дейишимиз мумкин.

XIX асрда Қўқон хонлигида тарихнавислик, ҳаттотлик, шоирлик зиёлиларимиз учун оддий ҳол ҳисобланган, улар фақат бир соҳа билан шуғулланмаганлар. Ўз ўтмишини билишни имон-эътиқод, деб билган кўплаб ўқимишли кишилар тарих ёки мозий илмини доимо ўрганиб, унга мурожаат қилиб борганлар. Тарихни билмаслик айб, жоҳиллик белгиси эди. Мозийга аён бўлган воқеа ва ҳодисаларни эл-улусга етказишда тарихчиларнинг ҳиссаси катта бўлган. Худоёрхон даврида ҳам Қўқон хонлигида тарихчиларнинг илмий-ижодий ишлари анча жонланган эди. Яратилган янги асарларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди. Уларнинг айримлари шеърӣ ёки қисман шеърӣ йўлда ёзилди. Бу эса қўқонлик тарихчиларнинг адабиётни яхши билибгина қолмай, ўзлари ҳам шеърӣятда қалам тебратганликларини кўрсатади. Айрим муаллифлар асли қўқонлик бўлишмаса ҳам, аммо кўп вақтлар Қўқон шаҳрида яшаб, шу ерда ўз асарларини ёзганлар. Худоёрхоннинг биринчи ҳукмронлик даври ниҳоясида тошкентлик тарихчи Муҳаммад Юнус Муҳаммад Амин ўғли Қўқон хонлиги тарихига бағишланган “Қадойқул анвор” асарини ёзган. Мазкур асарда илк маротаба Муҳаммадалихон воқеаси тўла баён қилинган.

Бундан ташқари, 1853 йил Мулло Шавқий (Шамсий) – “Жангномайи Худоёрхон”, 1874 йил “Тарихи Шавқи”, 1853 – 1854 йиллар Абдулғаффорбой Мунший – “Зафарномаи Худоёрхон”, 1857 йил Имом Али қори Қундузи – “Таворихи манзума”, 1864 – 1865 йиллар Абу Убайдуллоҳ Муҳаммад “Хулосат ал-аҳвол”, айнаи шу йиллар Тожир “Ғаройиби сипаҳ”, 1865 йил Бекназар “Амирлашкар жангномаси”, 1868 – 1869 йиллар Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий “Тарихи жаҳоннамои”, 1872 йилда эса “Тухфат ут-таворихи хони”, 1871 йил Абдулвосеъ Манзурнинг “Тазкирайи султоний”, 1871 – 1872 йиллар Тўрахўжа ибн Зиёвуддинхўжа Андижонийнинг “Мироти футуҳ” асарлари дунё юзини кўрган.

XIX аср бошларида шаклланган Қўқон адабий муҳити Худоёрхон даврида ҳам хонликнинг маданий ҳаётида катта ўрин тутди. Гап шундаки, Қўқон ҳукмдорларининг қатор намояндалари теурийлар аънасини давом эттириб, ўзлари ҳам илм-маърифат билан шуғулланиб, бу соҳанинг раванқ топишига катта саъй-ҳаракат боғлаганлар. Қўқон адабий муҳитининг яна бир муҳим характерли жиҳати шундаки, бу даврда ўзбек ва форс-тожик тилида барабар қалам тебратган бир қатор таниқли ва машҳур ўзбек шоирлари истеъдоди кенг ривож топган. Худоёрхон даврида Ёрий Хўқандий, Завқий, Нозил Аваз Муҳаммад, Писандий, Муқимий, Фурқат, Дилшод, Зиннат, Моҳзода Бегим, Муштарий каби шоир ва шоиралар яшаб ижод этган. Худоёрхон даврида ҳам санъаткорлар ижтимоий-маданий ҳаётда муҳим ўринни эгаллаганлар. Созанда, хонанда, бастакор, ипакдўз, зардўзлар етишиб чиққан. Ана шундай кўп қиррали касб-хунар эгаси бўлган Ашурали Маҳрам (1825-1863) хушовозлиги билан Фарғона водийси ва Тошкентда машҳур бўлган. Унинг довруғини эшитган Худоёрхон Ашуралини ўз саройига чақиртиради. Лекин саройдаги мураккаб ҳаётдан безган хонанда Тошкентга қочиб кетади. Саройдан кўра, халқ орасида хизмат қилишни афзал кўради. У мақом йўлида “Хусайн”, “Чоргоҳ”, “Баёт”, “Тулёри шаҳноз”, “Дугоҳ” каби куйларни басталаган. Фарғонада

“Катта ашула”нинг тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган. Худоёрхон даврида яшаб ижод қилган ўзбек театрининг атоқли намоёниси, халқ қизиқчиси Саъди Маҳсум (1809 – 1889) ўз фаолиятини Зокир Эшоннинг қизиқчилар труппасида бошлайди. У “Атторлик”, “Жафокаш эр”, “Кетмон тилаш”, “Домла” (“Бола ўқитиш”), “Чавандоз” (улоқчилик), “Бедана ўйини” каби хилма-хил образларни яратган. Абдуазиз қизиқ билан ҳамкорликда эса “Обжувоз” комедиясини сахналаштирган. Қизиқчилик санъатининг сирасорларини пухта эгаллаган Саъди Маҳсум деҳқон, хунарманд, чўпон ролларини юқори маҳорат билан ижро қилганидан, одамлар унинг маҳоратига катта баҳо беришган. Таниқли қизиқчи Юсуфжон қизиқ Шакаржонов Саъди Маҳсумнинг қизиқчилик мактабидан етишиб чиққан иқтидор эгаларидан биридир.

Ўзбек актёрлик санъатининг йирик намоёниси Зокир Эшон Рустам Меҳтар ўғли (1824 – 1898) Қўқон актёрлари, қизиқчиларига устозлик қилган. Мимика, маъноли имо-ишора ва ҳаракатлар, сўз ҳамда оҳанглардан унумли ва ўринли фойдаланиб, ғоят таъсирчан образлар яратишда Зокир Эшон маҳорати таҳсинга сазовор бўлган. У юздан ортиқ етук сатирик ва юмористик оғзаки комедиялар ижод этди ва сахналаштирди. Унинг “Хон ҳажви”, “Заркокил”, “Мозор”, “Сиркатароқ”, “Азизлар”, “Ҳожи кампир”, “Фарзанд дуоси”, “Қаландарлар”, “Дорбозлик”, “Келин туширди”, “Мардикор ва нонвой”, “Атторлик” каби кичик комедияларини халқ севиб томоша қилган. Мазкур асарларда халқ нафрат билан қараган золимларнинг кирдикорлари фош этилади ва меҳнаткаш халқ манфаати ҳимоя қилинади.

Шу билан бирга Худоёрхон даврининг маданий ҳаётида дорбозлик, кўғирчоқ театри, масҳарабозлик ва айниқса бастакорлик ҳам бирмунча ривожланди ва ҳаттоки, шарқ мамлакатларида машҳур бўлган.

Худоёрхон даври маданий ҳаёти ҳақида хулоса қилиб, бу вақтда тарихнавислик, адабиёт ва санъат янги босқичга кўтарилди, шеъриятда зуллисоний (бир вақтда икки – ўзбек ва форс-тожик тилларидан фойдаланиш) кенг раванқ топди, дейиш мумкин.